



## HALAÇ TÜRKÇESİNDE SIFAT-FİİL EKİ -GXLX ~ -KXLX ÜZERİNE

Talip DOĞAN \*

### ÖZET

Birçok eskicil dil değerini korumasıyla bilinen Halaç Türkçesi, tarihî dönemlerde kullanılmış olan sıfat-fiil eki -(X)GII'yi, -GXIX ~ -KXLX biçimlerinde devam ettirmektedir. Halaç Türkçesindeki -GXIX ~ -KXLX eki, -(X)GII ekinde yer alan X ünlüsü ile G ünsüzünün yer değiştirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXLX ekiyle, daha çok, sıfat ve geçici isim türünde kelimeler teşkil edilmektedir. -GXIX ~ -KXLX ekli sıfat-fiiller geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman veya belirli durumlarda görülmek kaydıyla gelecek zaman anlamlı olabilir. -GXIX ~ -KXLX ekiyle teşkil edilen geçici isimlere, isim çekimi ekleri getirilebilir. Ayrıca bu tür kelimeler, üçüncü şahıs bildirme ekiyle yüklem görevinde bulunabilir. Bunlarla beraber -GXIX ~ -KXLX ekiyle yapılmış kalıcı isimler de yaygındır. Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXLX ekli sıfat-fiilin bir başka özelliği ise "-DXK" ekli sıfat-fiill işlevinde kullanılmasıdır. -GXIX ~ -KXLX ekindeki bu özellik, sonradan Halaç Türkçesinde gelişmiştir. Bu tür kullanımlar Halaç Türkçesine, İran'da yer alan (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızları ya da Orta İran'da Halaçlarla aynı bölgelerde yaşayan Oğuzların ağızlarından geçmiş olmalıdır. -GXIX ~ -KXLX ekinin bu kullanımlarında, söz konusu ağızlarda -(y)An'lı sıfat-fiillerle yapılan gruplar model alınmıştır. Bu bağlamda (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ve Orta İran'daki Oğuz ağızlarında sıfat-fiil eki -(y)An'ın, "-DXK" işleviyle kullanımı karakteristiktir.

**Anahtar Kelimeler:** İran Türk ağızları, Halaç Türkçesi, sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXLX, dil ilişkileri.

## ON PARTICIPLE SUFFIX -GXIX ~ -KXLX IN KHALAJ

### ABSTRACT

Known for its preservation of many archaic language features, Khalaj, continues the participle suffix -(X)GII which was used in historical periods in -GXIX ~ -KXLX forms. The -GXIX ~ -KXLX suffix in Khalaj is the result of the replacement of X vowels and G consonants in the -(X)GII suffix. In Khalaj, -GXIX ~ -KXLX suffix is usually composed of adjective and temporary noun words. Participles formed with -GXIX ~ -KXLX suffix can be meaningful in the past, present, aorist or under certain circumstances in future. Temporary nouns formed by the suffix of -GXIX ~ -KXLX, can be given endings. Furthermore, such words may act as predicates with the suffix to the third person copula. Temporary nouns made with the -GXIX ~ -KXLX suffix are also common. Another feature of -GXIX ~ -KXLX attached participle in Khalaj that is used in "-DXK" attached participle function. This feature in the -GXIX ~ -KXLX suffix was later developed in Khalaj. Such uses must have been passed to Khalaj, by the dialects of (South) Azerbaijani in Iran or by the Oghuz dialects living in the same regions as the Khalaj Turks in Central Iran. In these uses of -GXIX ~ -KXLX, the groups made in -(y)An attached participles in the said dialects are modeled. In this context, the use of participle suffix -(y)An with "-DXK" function is characteristic in dialects of (South) Azerbaijani and Oghuz dialects in Central Iran.

**Keywords:** Turkic dialects of Iran, Khalaj, participle suffix -GXIX ~ -KXLX, language contacts.

### Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 20.10.2019; Yayına Kabul Tarihi: 21.11.2019

\* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KONYA, ORCID: 0000-0002-8216-0483, E-Posta: dogan.talip@gmail.com

## Giriş

### 1. Türkçede Sıfat-Fiil Eki *-(X)GII* İle İlgili Gelişmeler

Birleşik bir unsur olduğu anlaşılan *-(X)GII*'yi Bang, Ramsted, Brockelmann gibi bilim adamları, *-G* (fiilden isim yapma eki) + *II* (edat) biçiminde açıklamışlardır. Brockelmann ve onun görüşünü paylaşan Räsänen'e göre *II* unsuru, *il-* 'yapışmak, asılmak' fiilinin zarf-fiili olan *ili < il-i* biçiminden kısalmıştır. Eraslan ise *II*'nin Türk dilinde bağlama işlevli bir unsur olduğunu kaydetmek suretiyle edat olarak görülemeyeceğini belirtmiştir. İlaveten de *II*'nin bağlama özelliğiyle isim-fiil işlevi kazanmasının imkânı olmadığına kanaat getirmiştir. Daha sonraki bir çalışmasında ise *-(X)GII*'nin *-G* (fiilden isim yapma eki) + *-II* (< *-IIG*) (isimden sıfat yapma eki) eklerine dayanabileceğini kaydetmiştir (1980: 38-39; 2012: 376). Aynı fikir, Hacıeminoğlu tarafından da ortaya konulmuş ve ekin yapısı *-G* (fiilden isim yapma eki) ve *-II* (isimden isim yapma eki) şeklinde açıklanmıştır (1997: 174). Türkçede ilk yazılı kaynaklardan beri *II* unsuru "ve" anlamında sıralama ve aynı zamanda pekiştirme için kullanılmaktadır. Örneğin Orhon Türkçesinde **begli budunlıg** 'beyleri ve milleti'; Eski Uygur Türkçesinde **othl suwlı teg** 'su ve ateş gibi', **süüli aşlı kirtgünçli** 'asker, aş ve inanç', **edgüli ayıgılı** 'iyiler olduğu kadar kötüler de; iyiler ve kötüler' gibi (Grönbech 2011: 101-104; Gabain 1988: 107). *-(X)GII* ile benzer işlevleri paylaşan eklerin (*-GmA* ve *-GAN*) yapısı, birtakım ipuçları sunmaktadır. *-GmA* ve *-GAN* eklerinde de sırasıyla *mA* "ve, ise, bilhassa, bizzat; keza, dahi" (Caferoğlu 1968: 127) ve *-An* unsurlarının pekiştirme işlevleri<sup>1</sup>, *II* ile birleşmektedir. Bu tanıklar ışığında *-(X)GII*'nin *-G* (fiilden isim yapma eki) + *II* (sıralama ve pekiştirme unsuru) unsurlarından oluştuğuna ulaşmak mümkündür (Ercilasun 2008: 52).

*-(X)GII* eki, Orhon Türkçesinde yalnızca *erkli < \*er-(i)gli* kelimesinde görülmektedir. Orhon Türkçesine ait metinlerde *erkli*, sınırlı örnekte sıfat-fiil ve isim, bunun dışında ise genellikle zarf türünde bir kelime olarak kullanılmıştır. Bu unsur, sıfat-fiil olduğu birkaç örnekte *-Ur* ekli sıfat-fiile bağlanmıştır: **karluğ bodun erür barur erkli yağı boltı** (KT K1) 'Karluk halkı serbestçe hareket eden bir düşman oldu'; **yuyka erkli topulğalı uçuz ermiş yinçge erklig üzgeli uçuz** (T 13) 'Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı kırmak kolay'; **kıçe yar(u)ğ batar erkli süñüşdüm** (MÇ D 1) 'Akşamleyin güneş batar iken savaştım' (Tekin 2003: 171-178; 2010: 37).

Eski Uygur Türkçesinde *-(X)GII* ekinin örnekleri yaygınlaşır<sup>2</sup>. Örnekler, çoğunlukla Mani çevresine ait metinlerde ortaya çıkmıştır; Budist çevresinin metinlerinde ise azdır. *-(X)GII*, bu metinlerde genellikle sıfat işlevinde, az sayıda da isim olarak kullanılmıştır. Sıfat olarak bağlı olduğu ismi geçmiş zaman, şimdiki zaman ya da geniş zaman işleviyle niteler. Farklı zaman yorumları, *-(X)GII* ekinin eklendiği fiillerin kılınış özelliklerinden kaynaklanmaktadır. İsim türündeki kelimeler ise kalıcı ya da genellikle geçici bir isim biçimindedir ve fail ismi ifadesi taşır, yani işi yapanı bildirir. Eldeki örneklerde *-(X)GII*'li isimler yalın hâldedir, ayrıca iyelik ekleri ve çokluk eki almadan kullanılmıştır: **edgü ögli** 'dost, arkadaş', **yaratıgılı** 'yaratıcı' (Gabain 1988: 52). ... **kişi et'özin buluğlı antağ ol, kıaltı tırnak özeki toprak teg** (TT VI: 335-336) '... kişi vücudunu bulan, tırnak üstündeki toprak gibidir'; ... **bu nomuğ arwışığı nomlağlı nomçığı** ... (TT VI: 373-374) 'bu akideyi ve büyü

<sup>1</sup> Bu çerçevede tarihi ve çağdaş Türk dili alanında, *mA* unsuru **ançulayuma** 'tam öyle', **neme** 'ne ise' (Gabain 1988: 105) gibi örneklerde; *-An* unsuru ise *-(X)p > -(X)pAn* (Eski Türkçe) > *-UbAn* (Eski Oğuz Türkçesi), *-GII* (Eski Türkçe) > *-GIIAn > -GInAn* (Azerbaycan Türkçesi ağızları) gibi örneklerde de bulunmaktadır.

<sup>2</sup> Tekin, Eski Uygur Türkçesinde ekin yardımcı ünlüsünün durumunun tam olarak bilinmediğini bildirip *n* ağzında (genellikle Mani metinleri ve Köktürk harfli yazmalar) *A* olma temayülüne dikkat çekmiştir: **kin kalağlı uruğ** (M III 13, nr. 6111, 1) 'geriye kalan tohum' (1992: 85).

formülünü vaaz eden vaizi ...'; *meniñ üzütüm arıglağlı begim* (M III: 24, 47) 'benim ruhumu arıtmış olan beyim'. Eski Uygur Türkçesinde -(X)GII, nadir de olsa yüklem ismi biçiminde kullanılmıştır: *öküş tınlıglar barıp ölügli* (Prens KP, XXV) 'Pek çok canlı varıp ölmüş(tür)'. -(X)GII eki, edilgen anlamlı sıfat-fiiller de oluşturmuştur: ... *HSİN tigli burkan* ... (KTUN VI, 65-66) '... bilinç denilen buddha ...' (Erdal 2004: 286; Eraslan 2012: 376-377).

Ek, Karahanlı Türkçesinde -(X)GII biçiminde işlektir. Ekin son ünlüsü birkaç örnekte yuvarlak ünlülü geçmiştir: *boluğlu* (TİEM 124r/9) 'olan', *uçuğlu* (TİEM 98v/5) 'uçan'. Bunlardan başka -(X)GII, genellikle dudak uyumu dışındadır: *kapuğda turuğlı tapuğda turur* (KB 100) 'kapıda duran, kulluk için durur'; *vezir ol berkütigli beglik kökin* (KB 2183) 'beyliğin temelini berkiten (sağlamlaştırın), vezirdir'. Olumsuz fiil tabanlarında da örnekler yaygınlaşmıştır: *körümegli közlerde* ... (KB 102) 'göremeyen gözlerde...', *kümüške ilinmegli* ... (KB 1726) 'gümüşe kapılmayan' gibi. Karahanlı Türkçesi metinlerinde -(X)GII ekinin sıfat ve isim işlevinde örnekleri çoktur. -(X)GII'lı isimler, yine genellikle yalın hâlde kullanılmıştır. Bunun yanında yaygın olmamak kaydıyla -(X)GII'lı isimlerin çokluk eki, iyelik ekleri ve hâl ekleri ile kullanıldığı örnekler de vardır: *tevbe kılığlılar tapunuğlılar ögügliler* ... (TİEM 150v/7, 8, 9) 'tövbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler...'; *kuatıdsu okığlıka tutsu elig* (KB 350) 'okuyana kutlu olsun ve onun elinden tutsun'; *keliglisi kelgey kalı kelmeşe* ... (KB 4650) 'geleni gelecek, eğer gelmezse ...'; *biligli ukuğlı tilekke tegir* (KB 155) 'bilen (ve) anlayan, dileğine erişir'; *törütügli halik ne kolsa kılur* (KB 692) 'yaratan Halik ne isterse onu yapar'. Ayrıca, -(X)GII ekinin yüklem ismi olarak kullanımlarına sık sık rastlanmaktadır: *ol at suwğarığlı erdi* (DLT II-90) 'o atı sulamış olan idi'; *tañrı anı kim kılur siler biligli turur* (TİEM 55v/6) 'Yaradan, yaptıklarınızı bilendir'; *bütünlükin seniñ idiñ örtgen yarlıkağlı* (R 28/30a2) 'şüphesiz senin Rabbin bağışlayan ve esirgeyen(dir)' (Ercilasun 1984: 170; Hacıeminoğlu 1996: 166-167; Güner 2008: 573-576). -(X)GII'nın yüklem ismi işlevinde kullanımlarına Kâşgarlı Mahmud da örnekler vermektedir. Örnekler, *fiil + -(X)GII + şahıs zamiri / ol ~ turur* (3. şahıslarda) dizilişindedir. Bu da Karahanlı Türkçesinde -(X)GII'nın kip eki işlevinde bir dereceye kadar yerleştiğine işaret etmektedir. Kâşgarlı Mahmud, bu tür örnekleri sunduğu yerde -(X)GII ile teşkil edilmiş isimleri anlatırken "bir işi yapma niyetinde olup onu içinde saklayan faili niteler" demektedir: *men saña barığlı men* 'ben sana gitmekteyim ve onu içimde saklamaktayım'; *ol munda turuğlı ol* 'o burada kalmakta(dır) ve kalmayı içinden geçirmektedir' (Ercilasun vd. 2014: 248-249). -(X)GII eki, bu işlevlerle ve özelliklerle Harezmi Türkçesinde de yer tutmuştur. Harezmi Türkçesinde -(X)GII, Nehcü'l-Ferâdîs ve Muhabbetnâme dışında sıkça kullanılmış ve kimi örneklerde de dudak uyumuna uymamıştır: *maña sevâb birigli tañrı turur* (Rab 58v: 47) 'bana sevap veren, Tanrı'dır'; *yol uruğlı* (HŞ 6r: 7) 'yol kesen'; *biçigli tarıççı* (HŞ-4669) 'biçen çiftçi'. -(X)GII, Harezmi Türkçesinde ayrıca *kerek* kelimesiyle birlikte gereklilik kipi ifadesinde kullanılmıştır: *bu âlam kitâb ol, okuğlı kerek* (MM 44: 3) 'bu âlem bir kitaptır, okumak gerek (okunmalı)'; *okuğluğa kereklig* (KE 2v 18) 'okumaya (okumak) gerekli' (Hacıeminoğlu 1997: 174; Eckmann 1998: 194; Ata 2002: 88).

Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde ise -(X)GII ekinin kullanımı daralmış ve nadir örnekleri geçmiştir. Kıpçak Türkçesinde -(X)GII ekinin sıfat ve yüklem ismi türünde kullanımları tespit edilmiştir: ... *bizge bir kâmil biligli ir kerek* (SGT, 46-5) '... bize olgun, bilen adam gerek'; *tağı örtüglü turur kiçkez oğlanlar katında* (İM 498a/a) 've örtülmüştür küçük çocuklar arasında' (Toparlı 2017: 135; Bayraktar 2018: 85). Çağatay Türkçesindeki örneklerde -(X)GII eki, sıfat ve isim türünde kelimelerin teşkilinde kullanılmıştır: *biligli karılarınñ barıları* 'bilen yaşlıların hepsi', *çıkiğlı* 'çıkan', *yürügli* 'yürüyen', *okuğlı* 'okuyan'

(Argunşah 2013: 150). *-(X)GII* eki, bugünkü Türk dili alanında ise yalnızca Halaç Türkçesinde (*-GXIX ~ -KXIX* biçimleriyle) devam ettirilmektedir.

Kimi araştırmacılar, sıfat-fiil eki *-(X)GII*'yi Eski Türkçe döneminde Oğuzcaya ait bir unsur olarak değerlendirmişlerdir. Bu çerçevede Korkmaz (1972: 18) Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca için yaptığı açıklamalar arasında *-(X)GII* ekinin de olduğunu farz etmiştir. Oysa, Dîvânu Lugâti't-Türk'e dayanmak suretiyle XI. yüzyıldaki Türk lehçe bilgisinin ortaya konulduğu Karahan (2013: 179)'da *-(X)GII* ekinin herhangi bir lehçeye mal edilmediği açıkça vurgulanmıştır. Gülsevin ise, Halaç Türkçesinde kullanılan sıfat-fiili eki *-GXIX ~ -KXIX*'yi, Orhon Türkçesindeki zarf-fiil eki *-GAI'*nin devamı olarak görmüş ve buradan hareketle (*-GXIX ~ -KXIX* ekinin tanıklığıyla) Orhon Türkçesinde yer alan *-GAI'*yi Oğuzca bir unsur saymıştır (1998: 8). Tarihî lehçelerde bazı sıfat-fiil eklerinin, kullanılışları ve işlevleri bakımından *-(X)GII* ile ortaklaştığı görülmektedir. Bunlar, başlıca *-(X)GmA* ve *-GAN* ekleridir<sup>3</sup>. *-(X)GmA* ve *-GAN* ekleri, *-(X)GII* eki gibi geçmiş zaman, şimdiki zaman veya geniş zaman anlamlı sıfat-filler için kullanılmıştır.

Sıfat-fiil eki *-(X)GmA*, Orhon ve Eski Uygur Türkçelerinde yaygın olmuş; yalnızca sıfat ve isim olarak kullanılmıştır. Orhon Türkçesinde ... *ögüm katunuğ kötürügme teñri* (BK D 20-21) '... annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı'; ... *kurğaru barıgma bardıg* (BK D 19-20) 'batıya gidenleriniz (batıya) gittiniz' (Tekin 2003: 167). Eski Uygur Türkçesinde *kin keligme ödlerte* ... (USt. 138) 'sonra gelen (gelecek) zamanlarda ...'; *teñri nomin todağmalar* (ETŞ, 5, 56) 'Tanrı sözünü inkâr edenler' (Eraslan 2012: 375-376). *-(X)GmA* eki, Karahanlı Türkçesinde ise geçmemiştir.

*-GAN* eki, Orhon ve Eski Uygur Türkçelerinde sınırlı örneklerde kalıcı isim yapmış, sıfat olarak az da olsa Eski Uygur Türkçesinde kullanılmıştır: *kapğan* 'kapan, fatih'; *yarğan* 'yaran, unvan adı'; *uğan* 'muktedir, kadir'; *törütgen* 'yaratan'; *esnegen bars* (Irqb X) 'esneyen pars' (Erdal 2004: 155-156). *-GAN*, Karahanlı Türkçesinde yaygınlaşıp sıfat ve isim yapma işlevinde kullanılmıştır: *suwka çömgên er* (DLT I-306) 'suya dalan er'; *bu körgen eşitgen saña külmesün* (AH 105) 'bu görenler (ve) işitenler sana gülmesin' (Güner 2008: 568-569). *-GAN* eki, Harezmi ve onu izleyen Çağatay Türkçesinde işlek olarak devam ettirilmiştir. Bu tablo içinde sıfat-fiil eki *-(X)GII*, özellikle Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde *-GAN* ekiyle bir arada ve eşdeğer işlevlerle kullanılmış görünmektedir<sup>4</sup>. Bunların devamında gelişen Çağatay Türkçesinde ise *-GAN* eki, işlevleri daha da genişletilmiş olarak hâkim unsur olmuştur. Bu bağlamda ekin geçmiş zaman kipi olarak kullanımı, Çağatay Türkçesinde (*-GAN + şahıs zamiri ~ turur / dur(ur)* biçiminde) yerleşmiş durumdadır.

*-GAN* eki ve değişkeleri bugün de Çağatay, Kıpçak, Güney Sibirya grubu lehçelerinde ve Çuvaş Türkçesinde işlevsel genişliğini (sıfat veya isim yapma ve geçmiş zaman kipi işlevleri) sürdürmektedir (KTLG-F: 68). Ek, Oğuz grubu lehçelerinde ise *-(y)An* biçimiyle sadece sıfat-fiil eki olarak sıfat ve isim türünde kelime teşkil eder. Ancak Türkmen Türkçesinde durum farklıdır ve burada ekin aynı zamanda geçmiş zaman kipi işlevi vardır (Doğan 2012: 355).

<sup>3</sup> Bunun bir başka örneğine de Kâşgarlı Mahmud dikkat çekmektedir. Kâşgarlı, herhangi bir lehçe kaydı vermemekle birlikte Türklerin bir kısmının *-dAçI'*yi, diğerlerinin *-(X)GII*'yi kullandıklarını haber vermektedir. Kâşgarlı'nın verdiği iki örnekte ekler, olumsuz fiil tabanına getirilmiş ve yüklem ismi özelliğiyle kullanılmıştır: *ol er et toğramadaçı turur ~ toğramaglı ol* 'o, eti doğrayan değildir (doğramamıştır)'; *ol yük yüklemedeçi turur ~ yüklemeğli ol* 'o, yükleyen değildir (yüklememiştir)' (Ercilasun vd. 2014: 478).

<sup>4</sup> Tarihî lehçelerde ağız ayrılıklarının bir yansıması olarak aynı işlev için farklı eklerin ya da kelimelerin bir arada bulunması sık rastlanan bir olgudur. Örneğin Orhon Türkçesinde gelecek zaman kipinde *-DAçI ~ -sIK* ekleri, teklik 1. şahıs zamiri için *ben ~ men*, pekiştirme-dönüştürme zamiri olarak *kentü ~ öz* (Tekin 2003: 119, 123, 185-189) unsurlarının bir arada yer alması bu çerçevede değerlendirilebilir.

## 2. Halaç Türkçesinde<sup>5</sup> Sıfat-Fiil Eki -GXIX ~ -KXIX

Çağdaş Türk dili alanında sıfat-fiil eki *-(X)GII*, yalnızca Halaç Türkçesinde sürdürülmektedir. Ek, Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerine dönüşmüştür. Halaç Türkçesinin incelendiği çalışmalarda ve dil malzemesinin yer aldığı metinlerde ek, birbirinden farklı biçimlerde kaydedilmiştir. Ek, Doerfer (1988: 140)'ta *-GIII ~ -ğIII*<sup>6</sup>, Cemrasi (2014c: 31-32)'de *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerinde geçmektedir. Halaç Türkçesinin, Vaşkan köyü ağzı temelinde incelendiği Ferahanî (2012)'de bu sıfat-fiil ekine değinilmemiştir. Ama Doerfer ve Tezcan'ın Vaşkan köyünden derlediği metinlerde *-GXIX ~ -KXIX* eki kaydedilmiştir: *mēni kērgili ...* 'beni gören ...' (1994: 38). Doerfer ayrıca Harrab ağzında sıfat-fiil eki *-GXIX ~ -KXIX*'nın, sıfat-fiil eki *-Gan ~ -(y)An*'a göre daha çok kullanıldığına dikkat çekmiştir (1988: 140). Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* eki esas itibarıyla, tarihî lehçelerde kullanılan *-(X)GII* ekinin göçüşme olayına uğramış biçimidir. Bir başka deyişle *-GXIX ~ -KXIX* eki, *-(X)GII* ekindeki *X* ünlüsü ile *G* ünsüzünün yer değiştirmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Halaç Türkçesinde ekin, ötümlü (*-GXIX*) ve ötümsüz (*-KXIX*) ünsüzlü değişkeleri bulunmaktadır. *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerinin eklendiği fiil tabanlarının özelliği, bir kurala bağlanır durumda değildir. Her iki biçim de ötümlü veya ötümsüz ünsüzle ya da ünlüyle biten fiillere getirilebilmektedir: *hatkulu* (TM: 86) 'atan', *yorulkulu* (HTG: 32) 'yorulan', *kirilgili* (HTG: 32) 'kırılan', *yitgili* (QBS: 88) 'yiten', *uduşulu* (QBS: 17) 'uyuyan' vb.

*-GXIX ~ -KXIX* eki, ünlü uyumları (artlık-önlük ve düzlük-yuvarlaklık uyumları) açısından genellikle uyumlu durumda görünmektedir. Örneğin *kērgili* (GC: 140) 'gören', *yikilgili* (QBS: 22) 'yıkılan', *vērgili* (HTG: 32) 'veren', *yatkulu* (HTG: 31) 'yatan', *satğulu* (HTG: 32) 'satan', *olşulu* (TM: 136) 'olan' gibi her iki uyuma uygun kullanımlar yaygındır. Bunun yanında *yūol vurğılı* (GC: 140) 'yol vuran (hırsız)', *satğulu* (GC: 140) 'satan, satıcı' gibi örneklerle düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı kullanımlar da vardır. Sıfat-fiil eki *-GXIX ~ -KXIX*, olumsuz fiillerden sonra da kullanılmaktadır: *içmegili* (QBS: 22) 'içmeyen'.

Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* ekinin işlevleri şunlardır:

**2.1. Sıfat Olarak Kullanımı:** *-GXIX ~ -KXIX* ekli geçici sıfatlar (sıfat-fiiller), bağlı buldukları isimleri çeşitli zamanlara ait bir hareketle nitelendirir. *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiiller geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman veya belirli kullanımlarda görülmek kaydıyla gelecek zaman anlamlı olabilir. *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiillerin bir kısmı, bazen iki ayrı zamanda (hem geçmiş hem de şimdiki zaman gibi) yorumlanmaya da izin verir<sup>7</sup>.

<sup>5</sup> Halaç Türkçesi, bugün İran'da Tahran'ın 160 km. güneybatısında Save, Kum, Erak ve Tefriş illeri arasında konuşulmaktadır. Halaç Türkçesini konuşan nüfusun, 2000 yılı sayımlarına göre 42.100 civarında olduğu belirtilmektedir. Halaç Türkçesi, İran'da konuşulan diğer Türkçe değişkelerden ayrı bir gelişim çizgisine sahiptir. Birçok eskicil dil unsurunu bünyesinde barındırmasıyla da öne çıkan Halaç Türkçesi, Telhab ve Harrab ağızlarıyla iki kola ayrılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Bosnalı 2012; Gökdağ vd. 2016: 182-188.

<sup>6</sup> Doerfer'in Halaç Türkçesi dil bilgisini işlediği çalışmasında ek, *-Gili* biçiminde sadece ön ünlülü verilmiştir; ancak örneklerin alındığı metinlerde ise farklı olarak artlık-önlük uyumuna uygun biçimde geçmektedir. Örneğin (GC: 140)'ta *satun alğili* 'alıcı' ama (FTC: 98-39)'da *satun alğılı* 'alıcı' gibi. Onun için çalışmada eklerin bu durumu düzeltilmiş olarak sunulmuştur.

<sup>7</sup> Sıfat-fiil eklerinin bildireceği zaman, kullanılan fiillerin sınır vurgulayış açısından ne türde olduğuna bağlıdır. Örneğin Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil eki *-(y)An*, ön sınırı vurgulayan *yan-* fiiliyle kullanıldığında hem geçmiş hem de şimdiki zaman söz konusudur: *yanan odun* 'yanmış (geçmiş zaman) ve hâlâ yanmakta (şimdiki zaman) olan odun' gibi. Son sınırı vurgulayan *kırıl-* fiilinde kullanıldığında ise yalnızca geçmiş zaman vardır: *kırılan cam* 'kırılmış cam'. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karadoğan 2009.

**2.1.1. Geniş Zaman İşleviyle:** -GXIX ~ -KXIX ekiyle teşkil edilmiş bu tür sıfat-fiillerde belli bir zaman diliminde değil, sürekli veya her zaman yapılan hareketler söz konusudur. Bu sıfat-fiillerle “-r ~ -Ar ~ -Xr olan” anlamı bildirilir:

(1) *hasretem u tatluğ tatluğ sözlerke,*  
*tamarzusam hoş **vaḳḳulu közlerke.*** (QBS: 7)

‘Hasretim o tatlı tatlı sözlere,  
Çok arzuluyum hoş bakan gözlere.’

(2) *hayın senki birçek taror tarğaklar,*  
*bağurkarayn **hürkütgülü oğlaklar.*** (QBS: 9)

‘Sanırsın ki zülûf tarar taraklar,  
Bıldırcını ürküten oğlaklar.’

(3) *u **külgülü eriniynçe nene can,***  
*dilekleriyn çiçekleri ğul haçar.* (QBS: 26)

‘O gülen dudağında anne can,  
Dileklerinin çiçekleri gül açar.’

**2.1.2. Şimdiki Zaman İşleviyle:** -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiiller, bağlandıkları isimleri kimi zaman hâlihazırda sürmekte olan bir hareketle niteleyip “-(X)yor olan, -mAKtA olan” anlamını ifade eder:

(1) *ayri ğulîç râst olmaz, kone duşman duōst olmaz, **kêrüngili tâğ hirâḳ olmaz.*** (FTC: 62-26)

‘Eğri kılıç düz olmaz, eski düşman dost olmaz, görünmekte olan dağ uzak olmaz (uzağa gitmez).’

(2) *bî lur varur bî **miêva satğılı dukâniya,** dukan êydisi hâur, ...* (FTC: 88-1)

‘Bir Lur bir meyve satmakta olan dükkâncıya gider, dükkân sahibi der, ...’

(3) ***hoḳuḳulu kallariyn üstad olta,***  
*damaḳu çağ hevleri abad olta.* (QBS: 24)

‘Okumakta olan çocukların üstat olsun,  
Şad olsun, evleri abat olsun.’

**2.1.3. Geçmiş Zaman İşleviyle:** -GXIX ~ -KXIX ekiyle kurulmuş sıfat-fiiller, kendisinden sonra gelen isimleri zaman yönünden gerçekleşmiş ve bitmiş bir hareketle niteleyebilir ve “-mXş (olan)” anlamını sunabilir:

(1) *şeriet derdiniyn buldum davasıyn,*  
***keçgili ta`etiyn étem kezasıyn.*** (TM: 93)

‘Şeriat derdinin buldum devasını,  
Geçmiş (olan) ibadetin ederim kazasını.’

(2) *men deḡ uniyn ḡarula haḡligetdim,*  
**buzlakulu yürekleri daḡligetdim.** (QBS: 16)

'Ben de onun karıyla ağlasaydım,  
Donmuş (olan) yürekleri daḡlasaydım.'

(3) **ḡalkulu umru** *men sizdile bilorum,*  
*hayom, külom, ṡadluḡiyzça oynorum.* (QBS: 6)

'Kalmış (olan) ömrü ben sizinle biliyorum,  
Konuşuyor, gülüyor, mutluluḡunuzda oynuyorum.'

**2.1.4. Gelecek Zaman İşleviyle:** Sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXIX, *gel-* fiiline getirildiḡi örneklerde bazen gelecek zaman anlamlı bir hareket özelliḡi taşır. Böyle kullanımlarda nitelenen isimler de *hay* 'ay' gibi zaman belirten kelimeler olur:

(1) *çöṡme var çay iç içe,*  
*ḡaldum aḡ vay iç içe,*  
*allah muradiyn vérté,*  
**kelgili hay** *çay iç içe.* (QBS: 89)

'Çeşme var çay içinde,  
Kaldım ah vah içinde,  
Allah muradını versin,  
Gelecek ay içinde.'

**2.2. Sıfat-Fiil Eki "-DXK" İşlevinde Kullanımı:** Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiil, kimi örneklerde "-DXK" ekli sıfat-fiil işlevinde kullanılmıştır. Burada -GXIX ~ -KXIX ekiyle teşkil edilen gruplar, sıfat tamlaması özelliḡindedir. Tamlamalarda tamlayan unsuruna ilgi durumu eki getirilmemiştir (1) ve (2). Ayrıca, tespit edilen örneklere göre iyelik ekleri -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiile deḡil, tamlanan unsuruna eklenmiştir. Tamlanan unsurunda iyelik ekleri ise 1. ve 2. şahıslara aittir (3) ve (4):

(1) *biçinçiler holundular baluḡḡa,*  
**dedem vaḡdu sél yetgili haḡaçḡa.** (QBS: 17)

'Ekinciler döndüler köye,  
Dedem baktı selin getirdiḡi ağaca.'

(2) **giyzler yorḡulu yérçe,**  
*men deḡ bi taṡ olsatdum.* (QBS: 85)

'Kızların oturduḡu yerde,  
Ben de bir taṡ olsaydım.'

(3) **eṡgeleri niyaḡulu künlerim,**  
*çepiṡ vara oynaḡulu künlerim.* (QBS: 20)

'Eşekleri koṡturduḡum günlerim,

Keçi yavrusu gibi oynadığım günlerim.’

(4) *yar yoldaşla oynaqulu künlerim,*

*hağaç hünmüş tolğanqulu künlerim.* (QBS: 17)

‘Dost ve arkadaşla oynadığım günlerim,

Ağaca binip dolandığım günlerim.’

-GXIX ~ -KXIX ekiyle teşkil edilmiş grupların diziliş özelliklerine ve işlevlerine bakıldığında Halaç Türkçesine bu kullanımların, İran’da yer alan diğer Oğuz ağızlarından geçtiği anlaşılmaktadır. Bu Oğuz ağızları, (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızları ya da Orta İran’da Halaçlarla aynı bölgelerde yaşayan Oğuzların ağızları olmalıdır. -GXIX ~ -KXIX ekinin bu türlü kullanımlarında model alınan kuruluş, bahsi geçen ağızlardaki -(y)An’lı sıfat-fiil kullanımlarıdır. Nitekim yaygınlığı ve sosyo-kültürel gücü sayesinde İran’da prestiji bulunan (Güney) Azerbaycan Türkçesinde ve aynı zamanda Orta İran’daki Oğuz ağızlarında -(y)An ekinin “-DXK” işlevinde kullanılması karakteristiktir. Güney Azerbaycan Türkçesi ağızlarında örnek olarak ... *gelin duran yér* ... (Urmiye) ‘gelinin durduğu yer’; ... *gêden gècesi* ... (Zencan) ‘(onun) gittiği gece’ gibi (Doğan 2012: 360). Orta İran’daki Oğuz ağızlarında söz gelişi, Kafkasyalı’nın (2007: 289, 292) Kum/Save muhitinden derlemiş olduğu Tilim Han ile Mihri Hanım hikâyesinde bu tür kullanımlar görülebilir: *tilim han şiraz’a gèden zaman* ‘Tilim Han’ın Şiraz’a gittiği zaman’; ... *geldiler kende çatan yerde bir dene gedik var* ‘...(onlar) geldiler, köye ulaştıkları yerde bir tane gedik var.’

Doğu Oğuz grubu lehçelerinde (Türkmen, Horasan ve Azerbaycan Türkçeleri) Çağatay Türkçesi katmanının varlığı dilsel verilerle izlenebilmektedir. Bu lehçelerde kullanımda olan belirtme durumu eki -nX, tap- ‘bulmak’ fiili gibi unsurlar; Çağatay Türkçesi katmanının örneklerindedir. Yine bu bağlamda, söz konusu Oğuz lehçelerinde -(y)An eki için geçerli olan bu özellikler de Çağatay Türkçesinden aktarılmıştır. Çağatay Türkçesinde, sıfat-fiil eki -DXK yerine daha çok -GAn ~ -KAn eki kullanılmaktadır: *zâhir ‘ulûmın tekmiî kılgan çağda* ‘(o) zahiri bilimleri tamamladığı çağda’; *mèn semerқandğa kèlgen fırsatta* ‘benim Semerkant’a geldiğim zamanda’ (Eckmann 2003: 100). Çağatay Türkçesindeki kullanımlarda tamlanan unsurunda iyelik ekleri kullanılmamıştır. Oysa Halaç Türkçesinde ve Oğuz ağızlarında yer alan örneklerde, -DXK ekli kuruluşlarda olduğu gibi, iyelik ekleri getirilmiştir.

Sıfat-fiil eki -(y)An’ın “-DXK” işlevli kullanımları, İran’da Oğuz grubunun bir başka üyesi olan Kaşkay Türkçesi (Güney Oğuzca) için de söz konusudur: *yadımnâdır oxçu véren péyğâmu* (Gökdağ & Doğan 2016: 92-140) ‘Hatırımdadır, davetçinin verdiği haber’; *eslim köçeyleyib men ne dahça / eslim giden uzağ yollar nic ollu* (Çelik 2014: 88) ‘Aslım göç etti, ben de arkasınca / Aslım’ın gittiği uzak yollar nice oldu.’ Ayrıca, tarihî Oğuz Türkçesinde Azerbaycan sahasının özelliklerine daha yakın olması sebebiyle Dede Korkut Hikâyelerinde sıfat-fiil eki -(y)An, “-DXK” işleviyle yaygındır: *aqlu qaralu seçilen çağ* ‘aklının karalının seçildiği zamanda’; *bigler yigitler cılasunlar birbirine koyılan çağ* ‘beylerin, yiğitlerin, kahramanların birbirine koyulduğu (baskın yaptığı) zamanda’ (Ergin 2009: 272).

Halaç Türkçesinde, sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXIX ile ortak işlevleri karşılayan bir sıfat-fiil eki daha bulunmaktadır: -Gan ~ -(y)An eki. İşlek olarak kullanılan bu ek de, -GXIX ~ -KXIX ekiyle benzer anlamlı sıfat-fiiller yapmaktadır. Burada -Gan ~ -(y)An ekinin, -GXIX ~ -KXIX eki gibi, “-DXK” işlevinde kullanıldığına da dikkat çekilmelidir (3). Aşağıda (4) nolu örnekte ise -gili ve bulunma durumu eki -çe ile birlikte teşkil edilen -giliçe biçimi, zarf-fiil eki -(y)Anda < -GAnDA gibi kullanılmıştır:



(1) *ğulistança ğulağ biz,*

**hoğuğan bulbulağ biz.** (QBS: 51)

'Gülistanda gülüz biz,

Okuyan (öten) bülbülüz biz.'

(2) *vesiyet étigem hêçkim yazan yok,*

**höldük'î bî nefer kebrim kâzan yok.** (TM: 107)

'Vasiyet edeceğim, yazan hiç kimse yok,

Ölünce kabrimi kazan (kazacak olan) bir kişi yok.'

(3) *yadlaru hêyr u kêçgili künlerin,*

**hoğrağ çeken biçin biçen künlerin,**

**yayluğlarça sağun içen künlerin,**

**şad künlerçe buğda biçen künlerin.** (QBS: 22)

'Hatıraları tatlı olsun o geçmiş olan günlerin,

Orak çektiğin (vurduğun), ekin biçtiğin günlerin,

Yayıklarda ayran içtiğin günlerin,

Güzel günlerde buğday biçtiğin günlerin.'

(4) *ğerez tülkü mağul kezdi tolkândı,*

**baluğ körsengiliçe daldalandı.** (TM: 97)

'Kurnaz tilki akıllıca gezdi dolaştı,

Köy görününce (göründüğünde) sığındı.'

-GXLX ~ -KXLX ve -Gan ~ -(y)An ekli sıfat-fiillerin, eş değer işlevleri yanında, ayrıca herhangi bir nüansla birbirinden ayrılıp ayrılmadıklarına karar vermek güçtür. Bu duruma işaret eden ilgi çekici kullanımlar vardır. Örneğin aşağıda (1) nolu örnekte her iki ek de aynı cümlede yer almıştır. Yine, Cemarisi'nin Azerbaycan Türkçesinden Halaç Türkçesine aktardığı metinlerinde geçen (2) nolu örnekte ekler eş değer (-GXLX ~ -KXLX = -(y)An) olarak kullanılmıştır. (3) nolu örnekte ise işlev, iki lehçede de aynı ekle karşılanmıştır:

(1) *bu zindaniyn eşikleriyn haçan yok,*

**bu darluğda kurtulğulu purtan yok.** (QBS: 16)

'Bu zindanın kapılarını açan yok,

Bu darlıktan bir kurtulan, kaçan yok.'

(2) *mene toğunan olmasa bir güne.* (Azerbaycan Türkçesi)

**mene toğunğulu olmağa bî künçe.** (Halaç Türkçesi) (SK: 8)

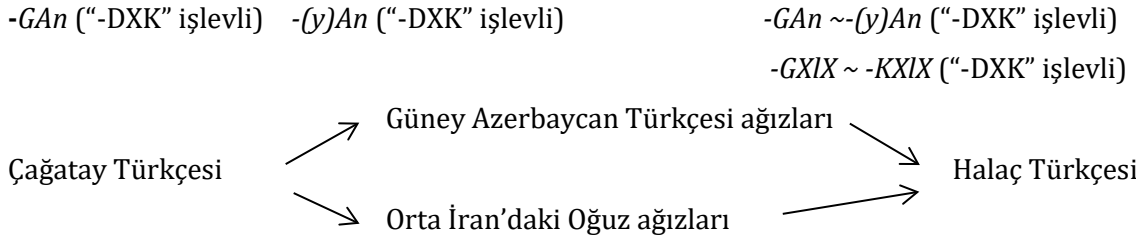
'Bana dokunan olmasa bir günde.'

(3) *ğalğanlar üst üste, ğalağ ğalağ yığılıb.* (Azerbaycan Türkçesi)

**kalkğanlar üst üstke kallağ kallağ koma olmuş.** (Halaç Türkçesi) (SK: 15),

'Kalkanlar üst üste yığın yığın yığılmış.'

Halaç Türkçesinde aynı zamanda sıfat-fiil eki *-DXK*'ın varlığı, onun eski dil değerlerini korumasının bir yansımasıdır<sup>8</sup>: *yédikim yégülük olta zehri mar* (TM: 113) 'yediğim yemek olsun yılan zehiri'; *koç oğullar öz sévdikiyn bullatdu* (QBS: 13) 'koç gibi oğlanlar kendi sevdiğini bulurdu.' Halaç Türkçesi, bu ve başka birçok yönüyle güçlü eskicilik karakteri taşımakla beraber, bölgede hâkim olan Oğuz ağzlarının etkisinde yeni alışkanlar kazanmıştır. *-GXIX ~ -KXIX* ve *-Gan ~ -(y)An* eklerine aktarılan "*-DXK*" işlevli kullanımlar bunun örneklerindedir. Bu gelişmeler, şöyle gösterilebilir:



**2.3.İsim Olarak Kullanımı:** *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiiller, tek başına geçici bir isim olarak kullanılabilir. Bu yolla teşkil edilmiş olan geçici isimler, isim çekimi eklerini alabilir. Ayrıca, üçüncü şahıs bildirme ekiyle yüklem görevinde bulunabilir.

### 2.3.1.İyelik Ekleriyle Kullanımı

(1) *hölürüm közlerimi vâkulu yok,*  
*ne bî heğlegilim, oğşakulum yok* (TM: 106)  
'Ölüyorum gözlerimi bağlayan yok,  
Ne bir ağlayanım, sevenim, yok.'

**2.3.2.Durum Ekleriyle Kullanımı:** Taranan metinlerde *-GXIX ~ -KXIX* ekli geçici isimler; yalın durumda ve ayrıca ilgi durumu eki *-(I)yn* ve yönelme durumu eki *-GA ~ -KA* ile birlikte geçmiştir:

(1) *o'ca vurğılı holunur, tezgililer tişeler onî hârtiya.* (FTC: 81-11)  
'Sonra vuran (yılan) geri döner, koşanlar onun peşinden koşarlar.'  
(2) *azad yaşar yürek sende toğ omaz,*  
*sende savay dadka êrgili es omaz.* (QBS: 1)  
'Özgür yaşar yürek sana doymak olmaz,  
Senden başka yardıma koşan hiç olmaz.'  
(3) *hayası yok yüzüyn, yüzler körgiliyn,*  
*seni vārā min her hölêrgiliyn.* (TM: 132)  
'Hayası yok yüzün, yüzler görenin,  
Senin gibi bin kişi öldürenin.'  
(4) *derman éter nasaziyn öysürmesi,*  
*unda içgiliyn yadi tüşer mezesi.* (QBS: 6)

<sup>8</sup> Halaç Türkçesinde sıfat-fiil eki *-DXK*'ın kullanımları hakkında ayrıca bk. Doğan 2016.

'Hastanın öksürüğüne iyi gelir,  
Ondan içenin tadı damağında kalır.'

(5) **alķuluķa** *selam olta*,  
**vérgilike** *selam olta*. (QBS: 60)

'Alanlara selam olsun,  
Verenlere selam olsun.'

### 2.3.3.Çokluk Eki -IAr İle Kullanımı

(1) *düşmenim sözleri hidik olmaķulularār*. (SK: 20)

'Düşmanım, sözünde doğru olmayanlardır.'

(2) *sizke lenet olta ey hölgülüler*. (TM: 105)

'Size lanet olsun ey ölenler.'

(3) *ey bu dünyayn dört elle tutķulular*,

*halkiyn maliyn öz mali katķulular*,

*kēşik yemiş aşikar yatķulular*. (QBS: 3)

'Ey bu dünyayı dört elle tutanlar,  
Halkın malını kendi malına katanlar,  
Gizli yiyip, açık yatanlar.'

**2.4.Yüklem İsmi Olarak Kullanımı:** Halaç Türkçesinde -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiiller, yaygın olmamak kaydıyla yüklem ismi biçiminde kullanılmıştır (Doerfer 1988: 140). Bunun örnekleri 3. şahısta ortaya çıkmıştır. -GXIX ~ -KXIX ekli sıfat-fiil, (1) nolu cümlede er-fiilinin görülen geçmiş zamanı *-(A)rtl < erti* ve (2) nolu cümlede bildirme eki *-(ri)* ile birlikte yüklem ismi olarak kullanılmıştır:

(1) *bo hātum he'yli eli yireki haçuk ve bağışlağılı'rti*. (FTC: 103-3)

'Bu Hatum hayli eli, yüreği açık ve ihsan edendi (ihsan ederdi, verirdi).'

(2) ... *her bîsi îéz yêri'çe hem verziş ve hem irgetgili'ri*. (FTC: 86-24)

'Her biri kendi yerinde hem idman hem de öğretendir (öğretmektedir).'

**2.5.Kalıcı İsim Yapması:** Halaç Türkçesinde sıfat-fiil eki -GXIX ~ -KXIX'nın kalıplaşmak suretiyle kalıcı isim oluşturduğu hayli örnek yer almaktadır:

(1) ... *ve hemmām kiēndergili artuķ da'ğarti*. (FTC: 101-66)

'... ve hamam ısıtıcı (hamam ısıtan kişi) fazla değildi.'

(2) *satğılı nā-rāhat oldi, torbalaru yétti, kuodı satun alğılı hevi îeşki demi'çe*. (FTC: 98-42)

'Satıcı (satan) rahatsız oldu, torbaları getirdi, koydu alıcının (satın alanın) evinin kapısının yanına.'

(3) *yilķi yā yilķi otlagılı ua hısāret vurmağa*. (FTC: 85-20)

'Sürü ya da sürü çobanı (sürü otlatan) ona zarar vermesin.'

(4) *ki sözleri şiriner,*

*seniyn örgengiliner.* (QBS: 51)

'Ki sözleri şirindir,

Senin öğrencilerindir (öğrenenlerindir).'

### **Sonuç**

Tarihî dönemlerde özellikle Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde çeşitli işlevlerle yaygın şekilde kullanılmış olan sıfat-fiil eki *-(X)GII*'nin, bugün yalnızca Halaç Türkçesinde devam ettirildiği görülmektedir. Bu olgu, aynı zamanda, Halaç Türkçesinin Ana Türkçe ve Eski Türkçeye ait birçok dil değerini bünyesinde barındırmasının örneklerindedir. *-(X)GII* eki, Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* biçimlerine dönüşmüştür. Halaç Türkçesindeki *-GXIX ~ -KXIX* eki, *-(X)GII* ekinin göçüşme olayına uğramasıyla ortaya çıkmıştır. Yani *-GXIX ~ -KXIX* biçimleri, *-(X)GII* ekinde yer alan *X* ile *G* ünsüzünün yer değiştirmesi sonucunda meydana gelmiştir.

Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* eki, tarihî lehçelerdeki özelliğine uygun olarak genellikle sıfat ve geçici isim türünde kelimelerin teşkilinde kullanılmaktadır. Sıfat-fiiller, *-GXIX ~ -KXIX* ekinin getirildiği fiilin kılınmış türüne göre geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman veya gelecek zaman içerikli olabilmektedir. Bunların yanında *-GXIX ~ -KXIX* ekiyle yapılmış kalıcı isimler de yaygındır.

Halaç Türkçesinde *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiilin bir başka özelliği de “-DXK” ekli sıfat-fiil işlevinde kullanılmasıdır. *-GXIX ~ -KXIX* ekiyle ilgili olan bu kullanım, sonradan Halaç Türkçesinde ortaya çıkmıştır. Bu kullanımlar Halaç Türkçesine, İran’da yer alan (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızları ya da Orta İran’da Halaçlarla aynı bölgelerde yaşayan Oğuzların ağızlarından geçmiş olmalıdır. *-GXIX ~ -KXIX* ekinin bu kullanımlarında, bahsi geçen ağızlarda *-(y)An*’lı sıfat-fiillerle kurulmuş gruplar model alınmıştır. Bu bağlamda (Güney) Azerbaycan Türkçesi ağızlarında ve Orta İran’daki Oğuz ağızlarında sıfat-fiil eki *-(y)An*, “-DXK” işleviyle oldukça yaygın kullanılmaktadır. Ayrıca, Halaç Türkçesindeki kimi örneklerde *-GXIX ~ -KXIX* ekli sıfat-fiillerin yüklem ismi biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir.

### **Çeviri Yazı İşaretleri**

/ā/ uzun /a/ ünlüsü

/ǎ/ /a/ - /o/ arası ünlü

/ē/ uzun /e/ ünlüsü

/è/ kapalı /e/ ünlüsü

/ê/ uzun kapalı /e/ ünlüsü

/ī/ uzun /ı/ ünlüsü

/î/ uzun /i/ ünlüsü

/ō/ uzun /o/ ünlüsü

/ū/ uzun /u/ ünlüsü

/ğ/ art damak /g/ ünsüzü

/ħ/ art damak /h/ ünsüzü

/k/ art damak /k/ ünsüzü

/ŋ/ damak /n/’si

### **Diğer İşaretler**

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir.

/A/ : /a/, /e/ değişimlerini gösterir.

/I/ : /ı/, /i/ değişimlerini gösterir.

/U/ : /u/, /ü/ değişimlerini gösterir.

/X/ : /ı/, /i/, /u/, /ü/ değişimlerini gösterir.

/D/ : /d/, /t/ değişimlerini gösterir.

/G/ : /ğ/, /g/ değişimlerini gösterir.

/K/ : /k/, /k/ değişimlerini gösterir.

### **Eser Kısaltmaları**

FTC *Folklore-Texte der Chaladsch*, bk. Doerfer & Tezcan (1994).

GC *Grammatik des Chaladsch*, bk. Doerfer (1988).

HTG *Xelec Tili Gıramıri*, bk. Cemrasi (2014b).

KTLG-F *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006).

QBS *Qarşu Baluqqa Selam*, bk. Gökdağ (2012).

SK *Hız. Süleyman’la Karınça Hakayeti*, bk. Cemrasi (2015).

TM *Tülkü Matalı*, bk. Cemrasi (2014a).

### **KAYNAKÇA**

ARGUNŞAH, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ATA, Aysu (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

BAYRAKTAR, Nesrin (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BOSNALI, Sonel (2012). “Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 32: 45-67.

CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CEMRASİ, Ali Asker (2014a). *Tülkü Matalı*. Tahran: Tekderah Yayınları.

CEMRASİ, Ali Asker (2014b). *Xelec Tili Gıramıri*. Tahran: (Kişisel Yayın).

CEMRASİ, Ali Asker (2015). *Hız. Süleyman’la Karınça Hakayeti (Süleyman Şah ve Karışka)*. *Azerbaycan ve Halaç Türkçesinde Nağil*. Tahran: (Kişisel Yayın).

ÇELİK, Muhittin (2014). *Kaşkay Türkçesi Metinleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.



- DOERFER, Gerhard - Semih TEZCAN (1994). *Folklore-Texte der Chaladsch*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- DOĞAN, Talip (2012). "İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında -(y)An Eki". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. VII/2: 353-370.
- DOĞAN, Talip (2016). "Halaç Türkçesinde {-DXK} Ekinin Bitimsiz (Çekimsiz) Fiillerde Kullanımları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 56: 723-737.
- ECKMANN, János (1998). "Harezmi Türkçesi". *Tarihî Türk Şiveleri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TKAE Yayınları.
- ECKMANN, János (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERASLAN, Kemâl (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ERASLAN, Kemâl (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden, Boston: Brill.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). "La Enklitiği ve Türkçede Bir 'Pekiştirme Enklitiği' Teorisi". *Dil Araştırmaları Dergisi*. 2: 35-56.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâti't Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-2. İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FERAHANÎ, Abdullah Vaşkanî (2012). *Mebâni-yi Destûr-i Xeleçî/Xeleç Tili Bilgisi Kurakı*. Tahran: Vaniyan Yayınevi.
- GABAİN, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2012). *Halaç Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam*. Ankara: Vizyon Yayınevi.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız - Talip DOĞAN (2016). *İran'da Türkler ve Türkçe*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- GRÖNBECH, Kaare (2011). *Türkçenin Yapısı*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998). "Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Unsurlar". *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)*. 7: 12-18.
- GÜNER, Galip (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İÜEF Yayınları.
- KAFKASYALI, Ali (2007). *İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik*. Erzurum: Eser Ofset.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılımsız*. Ankara: Divan Kitap.
- KARAHAN, Akartürk (2013). *Dîvânu Lugâti'it Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil-Basit Çekim* (2006). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1972). "Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi". *Türk Dili. Dîvânu Lugâti'it Türk Özel Sayısı*. 253: 3-19.
- TEKİN, Şinasi (1992). "Eski Türkçe". *Türk Dünyası El Kitabı*. 2. Cilt. Ankara: TKAE Yayınları: 69-119.
- TEKİN, Talât (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- TEKİN, Talât (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

